

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УКРАИНЫ С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

О.Д. БАЙДА,

Донецкий национальный технический университет

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

У травні 2004 року країни Центральної та Східної Європи приєдналися до ЄС. Це суттєво змінить геополітичну, економічну та політичну ситуацію на континенті та буде мати свій вплив не тільки на країни в межах розширеного європейського союзу, а й за його межами. Україна, яка є однією з найбільших європейських країн, і буде мати безпосередні кордони з ЄС протяжністю понад 700 км, звичайно, відчує зміни від цієї ситуації.

Вступ до ЄС західних сусідів України, очевидно, буде мати великий вплив на стосунки між Україною та цими країнами. Природа і характер цих стосунків буде залежати від політики, яку буде розроблено, та від дій з обох боків. Виникнення зовнішнього кордону між ЄС та Україною і, як результат, введення візового режиму може створити відчуття відокремлення України від решти Європи, особливо в прикордонних регіонах. Вступ сусідів України до ЄС може ще збільшити вже наявну прогалину в соціоекономічних питаннях між Україною та країнами, які отримують переваги від членства в ЄС за рахунок різних механізмів, зокрема фінансової допомоги [1, с. 12].

У зв'язку з цим уряд України проголошує курс до ЄС. Але ми стаємо перед проблемою взаємозв'язку між проголошеним загальнодержавним курсом на інтеграцію України до Європейського Союзу та проблемою забезпечення економічної безпеки держави.

В процесі праці над цією проблемою були вивчені матеріали міжнародної конференції "Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення", яка проходила в Києві. Свої роботи представляли такі відомі люди, як Джон Едвін Мроз (президент і засновник інсти-

туту Схід-Захід), Леонід Кравчук, Мартті Ахтисаарі (президент Фінляндії 1994-2000), Олександр Чалий (перший заступник міністра з питань європейської інтеграції, Міністерство закордонних справ України), Норбер Жустен (голова представництва Європейської Комісії в Україні, Молдові та Беларусі), Марек Зюлковський (надзвичайний та повноважний посол Республіки Польща в Україні), Віктор Черномирдін (надзвичайний та повноважний посол Російської Федерації в Україні) та ін.

В представлених роботах акцент був зроблений на тих змінах, які необхідно зробити Україні, щоб скоротити свій шлях до ЄС. В цієї статті увага приділяється економічній безпеці нашої держави, наслідкам цих змін у економічному, політичному і соціальному стані України.

Актуальність дослідження полягає у виявленні особливостей механізму забезпечення економічної безпеки України за нових гео економічних реалій, які проявились, на наш погляд, через наступний перелік факторів:

1. Завершення процесу інституціоналізації української державності, досягнення певної стабілізації економіки України і створення передумов для її сталого зростання.

2. Поглиблення економічної інтеграції країн Європейського Союзу та завершення формування самодостатнього ринку товарів і послуг єдиної Європейської держави.

3. Тривалий стан рецесії економіки США; поглиблення гео економічних протиріч між Сполученим Штатами та ЄС.

4. Подальша глобалізація, інтернаціоналізація міжнародного ринку товарів і

послуг. Поступове розмивання ролі національних урядів у цьому процесі на користь ТНК та інших неурядових фінансово-економічних структур.

Отже, метою цієї статті є відповідь на запитання: чи в змозі Україна в наближеній, середній чи будь-якій іншій перспективі витримати Копенгагенські критерії (стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію, верховенство закону, забезпечення прав людини, повага та захист прав національних меншин; наявність діючої ринкової економіки та спроможність витримати тиск конкуренції і ринкових сил у межах ЄС; здатність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, включаючи визнання цілей політичного, економічного та валютного союзу) і водночас забезпечити економічну безпеку в нашій державі.

Ефективне існування України у гео-економічному і геополітичному середовищі передбачає активну її взаємодію з іншими державами перш над усе на регіональному рівні. Одним з існуючих на сьогодні напрямків регіональної інтеграції України у світовий економічний і політичний простір є розвиток відносин нашої країни з Європейським Союзом (ЄС).

Згідно з програмою діяльності Кабінету Міністрів України "Реформи заради добробуту" інтеграція України до Європейського Союзу є стратегічною ціллю Урядової політики України [2, с. 3]. У цій програмі зазначено, що Україна орієнтується на діючу в провідних Європейських країнах модель соціально-економічних відносин та забезпечення належного добробуту своїх громадян. Поглиблення європейської інтеграції та розширення Європейського Союзу, його безпосереднє наближення до кордонів України створює додаткові передумови для активізації її участі в інтеграційних процесах, адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, що є одним з важливих інструментів створення в Україні цивілізованої правової системи.

Україна бажає вступити до ЄС тому, що:

Європейський Союз - це безпека у

зовнішньому середовищі (з 1990 р. Євроатлантичні структури розглядаються як гаранті безпеки і стабільності).

1. Україна вважає ЄС у економічному, соціальному і політичному аспектах - гарантом стабільності, росту і добробуту. Належність до ЄС означає належність до сім'ї націй, де демократія, закон, порядок і повага до прав людини гарантовані помірним економічним розвитком.

2. Вступ до ЄС, безумовно, прискорить економічні перспективи України і їх здійснення. Як член ЄС, Україна буде частиною ринку у 500 млн. споживачів, одного з найбільш впливових центрів міжнародної торгівлі. Новий ринок відкриє для України товари і послуги, а також нові можливості для припливу капіталу від інших країн-членів. Членство у Європейському Союзі надасть прямий доступ до різноманітних фондів розвитку, що забезпечить фінансові ресурси для соціальної трансформації.

3. Перевагою вступу до ЄС є очікуваний підйом від гармонізації правил і процедур з правилами і процедурами ЄС. Це забезпечить надійну і безпечну систему для нової і добре функціонуючої ринкової економіки, що здатна сприйняти виклик глобалізаційної і інтеграційної конкуренції.

4. Завдяки Шенгенській угоді українські громадяни зможуть безвізово їздити, навчатися і працювати у країнах Європи [3, с. 4].

Країни ЄС займають друге після США місце за обсягом прямих інвестицій у економіку України. Як показує рисунок 1, розмір прямих іноземних інвестицій з країн ЄС значно збільшився з 1995 року. Основними інвесторами України з числа країн-членів Європейського Союзу є Нідерланди, Великобританія і Німеччина [4, с. 138].

У червні 1994 року в Люксембурзі Європейський Союз підписав з Україною "Угоду про партнерство і співробітництво" (УПС) — з першою серед держав СНД.

ЄС розглядає цю угоду як пропозицію про підтримку України у здійсненні перетворень. Мета УПС — лібералізація тор-

гівлі, виходячи з уявлень, що вільна торгівля буде сприяти економічному розвитку країни. Проте, на відміну від угод про асоційоване членство, у цьому документі не йде мова про можливе членство України в ЄС [3, с. 6].

Самі європейці як найменше прагнуть додати до купи своїх невідкладних інтеграційних проблем проблемну українську економіку. Як показали результати грудневого 2001 року самміту ЄС у Лакені (Бельгія), серед 15 "старих" членів Союзу дотепер не склалася єдина точка зору про майбутню архітектуру об'єднаної Європи, про те як безболісно "переварити" 10 нових сегментів єдиного ринку товарів і послуг. Суттєвою пересторогою на цьому шляху є досвід функціонування економічної системи об'єднаної Німеччини, який не призвів до повного вирівнювання рівня життя між Сходом і Заходом німецької держави. У Декларації "Про майбутнє Європейського Союзу" визнано: "...глибокий рив відокремлює керівні інститути ЄС від рядових громадян, те, що повноваження цих інституцій невпинно розширюються, багато хто сприймає як погрозу їхній національній самобутності, громадяни незадоволені бюрократичними методами роботи органів ЄС" [5].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що стан забезпечення економічної безпеки України за збереження реалій вітчизняного правового й суспільно-політичного дискурсу не зазнає суттєвих змін завдяки проголошеному курсу на інтеграцію держави до Європейського Союзу. Процес поглиблення інтеграції національних економік є надзвичайно непростим для економік країн ЄС. Вступ 10 країн Східної Європи може призвести до погіршення рівня життя громадян "старої Європи". Потужна економіка ФРН і Франції (донорів інтеграційного процесу) не здатна винести на собі всі затрати на інкорпорації "нових європейців". Досвід об'єднання Східної і Західної частини єдиної Німеччини доводить, що трансформація інституцій планової економіки (на рівні окремих галузей промисловості) доводить, що не існує прийнятних для постсоціалістичних

економік механізмів виживання підприємств. Функціонування Загального ринку в розширеному до 25 членів форматі ЄС неминуче призведе до закриття і ліквідації як окремих підприємств, так і цілих галузей визначально неконкурентноспроможних економік цих держав. Досвід першої хвилі розширення НАТО показав, що багато підприємств Польщі, Чехії та Угорщини не були спроможні виготовляти продукцію за технічними стандартами Альянсу й були закриті.

На період до 2011 року інтеграційні процеси в межах ЄС призведуть до цілковитого об'єднання промислової, сільськогосподарської, енергетичної, продовольчої, соціального забезпечення та інших складових економічної системи єдиної європейської держави. Спроби пошуку механізмів співробітництва відсталої на сьогодні й складно-прогнозованої на найближчу та середню перспективу економічної системи України з потужним загальноєвропейським господарським комплексом не виглядає реальним.. Всі країни-кандидати на вступ до ЄС мали дуже високий показник відкритості національної економіки. Основним торговим партнером Польщі, Чехії, Угорщини, Словаччини, Словенії є країни Амстердамської зони. Лише країни Балтії орієнтовані на торгівлю з Росією. Переважно, використовуючи транзитний потенціал портів на Балтійському морі. Щорічний торговий обіг України та ЄС має мізерний характер. По суті, якщо не враховувати експорт (реекспорт) електроенергії та транзитні функції вітчизняних трубопроводів, до деякої міри знецінених впровадженням "Голубого потоку", торгових відносин між Україною та Європейським Союзом не має [6].

Площина для співпраці в економічній сфері є скоріше гіпотетичною. Виключно засобами державного втручання неможливо докорінно змінити ситуацію в економіці. Всім пам'ятна відміна від золотого стандарту, імпорتنий тариф Смута-Хоулі у США призвели до Великої депресії, яка у свою чергу суттєво наблизилася Другу світову війну. Бюджетні витрати йдуть за рахунок перерозподілу тих коштів, що вже бу-

ли заборані у платника податків. Державний протекціонізм призводить до підвищення ціни імпортованих товарів, а будь-яке підвищення цін робить споживача ще біднішим. Посилення контролю за економічною діяльністю неодмінно призводить до зростання бюрократичного апарату, беззастережного лобізму, клановості, корупції. Національна економіка все більше стає "тінювою" оскільки не витримує подвійного тягаря впливу як з боку конкурентів, так (що ще гірше) аж надто спікливої державної уваги.

Український господарський комплекс потенційно нагадує ЄС в мініатюрі. Більшість виробництв можливо зосередити на внутрішній ринку. Експортний потенціал національної економіки зорієнтовано в основному на ринки країн СНД та держав "Третього світу". Роль ЄС у процесі забезпечення економічної безпеки України, на наш погляд, реально розглядати в якості своєрідного лакмусового папірця, що повинен продемонструвати рівень розвитку національної економіки. Принаймні рівень економічних проблем об'єднаної Європи за будь-якого розвитку внутрішньополітичної ситуації в Україні є насамперед справою потужних ТНК, які в жодному випадку не зацікавлені у зміцненні економічного суверенітету нашої держави.

Між тим Україна має всі підстави для реалізації нової економічної парадигми з огляду на наявність потужного внутрішнього технологічного потенціалу.

Один з батьків теорії постіндустріального суспільства Даніель Белл виділяє технологічні "сходи", по яким піднімаються країни у своєму економічному розвитку. По Беллу, ці "сходи" складаються з таких щаблів:

1. Ресурсна база (сільське господарство і гірничодобувна промисловість);
2. Легка промисловість (текстильна, взуттєва та ін.);
3. Важка промисловість (металургія, суднобудування, автомобілебудування, машинобудування);
4. Високі технології (вимірювальні прилади, оптика, мікроелектроніка,

комп'ютери, телекомунікації);

5. Галузі, що базуються на наукових досягненнях майбутнього біотехнології, матеріалознавстві, космічних дослідженнях [7].

Навіть з урахуванням загально відомих чинників зовнішнього впливу та недосконалих спроб внутрішньої трансформації, в Україні все ж зберегся єдиний господарський комплекс, який включає в себе усі вищенаведені "складники Белла". Що само по собі - велике економічне диво.

Унікальність вітчизняного науково-технічного потенціалу, успадкованого від надпотужного радянського народногосподарського комплексу, не приваблює європейців. Тому нам потрібно не задавати питання про своє майбутнє політикам (навіть поважним європейським), ангажованим тим чи іншим лобі, а з позицій свого потенціалу створювати матеріальні цінності. Державний протекціонізм, у цьому контексті основа основ, найбільш актуальний зараз тренд.

Україні є кому і чому протегувати. Мінеральна сировина, що добувається в Україні, оцінюється в 2,9-3,8% світових запасів і в більш \$15 млрд. Навіть у теперішньому стані вітчизняна промисловість виробляє 5% світової мінеральної сировини і продукції її переробки. "Серійне освоєння принципово нових моделей літаків АН-70, АН-140, АН-38, які вважають найперспективнішими моделями ХХІ століття, реалізація унікального міжнародного проекту - програми ракетно-космічного комплексу "морський старт" і "Глобал стар", де застосовується вітчизняні ракетноносії "Зеніт" і "Циклон". З 22 базових технологій ракетно-космічної галузі Україна володіє 17. В промисловому комплексі функціонують 500 конструкторсько-технологічних та наукових організацій, у яких працює понад 65 тис. наукових працівників, кандидатів та докторів наук" [8].

Окрім наявності потужного інтелектуального й інноваційного потенціалу, необхідна узгодженість у суспільстві щодо вектору загальнодержавного економічного курсу, самих перспектив існування суверенної української держави.

Історичні міжнаціональні, міжконфесійні, культурні протиріччя узгоджуються спільним для всіх без винятку розумінням безальтернативності демократії як засобу співіснування та ринкової економіки як механізму забезпечення цього співіснування. Досвід соціально-економічної й суспільно-політичної трансформації в Україні доводить, що як серед національної еліти, так і в суспільстві в цілому досі ще не склався консенсус щодо змістовного наповнення державотворчого проекту. За результатами парламентських виборів країна фактично розділилася на про-європейські Захід і Центр та проросійські Схід і Південь. Ключові для всього господарського комплексу Донецька й Дніпропетровська області, де сконцентровано промисловий, технологічний, інноваційний, фінансовий, людський потенціал, проголосував за курс на підтримку вітчизняного товаровиробника. На сьогодні це і є найбільш вираженим та реальним курсом економічного розвитку для України.

Курс на інтеграцію до ЄС насправді є стратегічним орієнтиром для держави, своєрідним тестом на політичну, економічну та соціокультурну зрілість. Традиції громадянського суспільства, поваги до закону поступово сформують в Україну критичну масу про-європейськи налаштованого істеблішменту, який вже в 20-ті роки 21 століття почне формувати нову Україну. Необхідно лише визначитися з носіями цього процесу. З тими, хто стане спроможним забезпечувати економічну безпеку в державі. Поки що залишається можливість зробити це у власних національних інтересах.

Досвід створення спільного європейського ринку товарів і послуг, здатність європейських урядовців, підприємців та окремих громадян до компромісного взаємовигідного співробітництва для України може слугувати взірцем. Гнучке поєднання державного протекціонізму з ліберальними ринковими механізмами дозволяє здійснювати економічний курс виключно з огляду на національні інтереси держави. Економічна безпека України повинна в перспективі забезпечуватися саме на такому, апробова-

ному країнами ЄС механізмі [6].

Таким чином, рівень впливу зовнішньополітичних чинників на процес забезпечення економічної безпеки в Україні є дуже значним, але не в тому контексті як це розуміється деякими вітчизняними дослідниками та (навіть) окремими державними діячами в Україні. Коментуючи результати неформальної зустрічі з Головою Європейської комісії Р. Проді, Президент України Л. Кучма недаремно зауважив, що Україна не повинна постійно й безрезультатно стукати в зачинені перед нею двері. Вигаданий для нашої держави статус "сусіда Європейського Союзу" - статус, що навіть не дозволяє в найближчій перспективі розраховувати на асоційоване членство в ЄС,- реальна оцінка європейцями місця та ролі нашої держави в процесі поглибленої європейської інтеграції.

На наш погляд, головна причина полягає у відсутності стратегічного системного підходу до вирішення економічних питань. Програми Уряду завжди є антикризовими, сконцентрованими на подоланні тих чи інших негативних наслідків:

- радянської спадщини;
- несприятливої кон'юнктури;
- прорахунків попередників.

Навряд чи можна серед причин недосконалої економічної трансформації розглядати цілеспрямовані дії іноземних акторів, які прагнуть за будь-яку ціну шляхом шантажу, погроз, тиску, підкупу чи то тонкої дипломатичної гри перетворити Україну на свій сировинний, технологічний, інтелектуальний, якийсь інший придаток чи то звалище екологічно-небезпечних відходів.

Геополітичне позиціонування України є проекцію її реального економічного стану, а не навпаки.

Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ Олександр Дергачов переконаний, що в Україні не припиняється боротьба двох реальних політичних течій та двох моделей зовнішньої політики:

- реалізація європейської моделі суспільного розвитку;
- остаточне утвердження особливо-

го посткомуністичного типу суспільства та держави.

На думку політолога, проблема вибору загальнодержавного курсу весь цей час з різною ступінню досконалості маскувалася декларативними кроками й мало-змістовним маневруванням. О. Дергачов скептично оцінює перспективи реальних змін на цьому шляху саме з огляду на діяльність влади: "Дві моделі донедавна не завжди чутко розрізнялись й міжнародним співтовариством. Багатьом на Заході, за браком кращої альтернативи, було простіше вважати, що українська влада-перспективний партнер, який, нехай із запізненням, але реалізує декларовані демократичні перетворення...Влада, що утвердилась в Україні протягом останніх років, здійснює саме модель особливого розвитку, але при цьому робить наполегливі спроби мімікрії під європейську модель" [9].

Таким чином, серед найголовніших причин неспроможності України відповідати критеріям членства в ЄС потрібно виділити два найголовніші:

- індіферентність переважної більшості населення щодо зовнішньополітичного (зовнішньоекономічного) курсу держави;

- неготовність влади не лише задекларувати, але й здійснювати курс на євроінтеграцію як єдиний й безальтернативний загальнодержавний курс.

Підсумовуючи, можна зробити наступні висновки:

1. Європейський Союз фактично сформував ефективну економічну систему, яка функціонує на основі єдиних стандартів якості, цінової політики, зумовленої умовами ВТО й окремими галузевими угодами в межах спільного ринку товарів і послуг [6].

2. Стратегічним завданням ЄС після його розширення до формату 25 членів є створення єдиної конфедеративної (федеративної) держави, з замкненим виробничим циклом, всіма необхідними ресурсами, що забезпечують її економічну безпеку. Сукупний фінансово-економічний потенціал Євросоюзу вже зараз за основними

показниками випереджає американський й за збереження стану відносної геополітичної стабільності в найближчі 10 років не матиме жодних стимулів для свого розширення.

3. Окрім політичної волі вищого керівництва України майже не існує посправжньому зацікавлених у вступі України до Європейського Союзу сил. В самій Україні не існує єдиної позиції щодо необхідності трансформації держави у відповідності до Копенгагенських критеріїв ЄС. Не існує стійкого проукраїнського лобі в Європі, США та Польща поступово втрачають оптимізм щодо європейських перспектив нашої держави.

4. Україна ще досить довгий час не зможе відповідати цим стандартам, оскільки рівень її виробничого потенціалу фізично не в змозі їм відповідати. Однак, рухатись у цьому напрямку необхідно, оскільки в іншому випадку наша країна крок за кроком буде втрачати свій економічний суверенітет, не витримуючи товарної конкуренції навіть у межах СНД.

5. Неможливо навіть гіпотетично розглядати варіант "закриття країни" за досвідом Північної Кореї, Куби, Туркменістану чи Білорусі. Закордонні ТНК, що мають бюджети обігових коштів на декілька порядків вищі за вітчизняний державний бюджет, вже зараз фактично контролюють серйозну частку українського ПЕКу, сфери обслуговування, банківської системи, транспорту, харчової й переробної промисловості. Спроба радикально змінити ситуацію шляхом реприватизації тих чи інших засобів неекономічного характеру самим цим фактом унеможливлюються.

6. Для України необхідна економічна політика перехідного (від пострадянського до європейського) періоду. Концептуальною основою (на рівні визначення головних пріоритетів і напрямів) цієї політики повинно стати Послання Президента України "Європейський вибір". Ефективним засобом забезпечення економічної безпеки є створення принципово нової моделі, яка повинна в собі об'єднувати державний протекціонізм з прискореним технологічним переоснащенням у контексті

зниження енерго-, матеріалоемності, підвищення екологічності виробництва, що в кінцевому підсумку означає вихід на той рівень рентабельності виробництва, що забезпечить конкурентоспроможність національної економіки.

7. Ключовим складником такої політики повинно стати збереження в межах національної юрисдикції "відтворювального ядра", в якому на основі високих технологій на контрольованих державою "Технопарків" інших анклавів ХТ, "виростуть" виробництва, здатні органічно розвиватися й генерувати види продукції наступного покоління споживання, які безумовно знайдуть попит на світових ринках (можна розглянути шлях Гренландії).

8. Успішність цієї стратегії потребує на першому етапі гнучких засобів державного протекціонізму. В зв'язку з цим необхідно чітко розрізняти функції держави та приватного бізнесу. До функцій держави належить [6]:

- підтримка і розвиток необхідної ринкової інфраструктури через прийняття відповідної законодавчої бази та контроль за її дотриманням;

- сприяння в здійсненні науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР);

- державні гарантії й страхування інвестицій та кредитів у галузях виробництва на основі ХТ;

- формування нової структури експортного потенціалу, поступовий відхід від експорту сировини та напівфабрикатів;

- включення в систему міжнародних технологічно-виробничих зв'язків у якості необхідної ланки;

- посилення ролі економічної складової в зовнішній політиці держави, створення механізму контролю над діяльністю державних та інших інституцій, і в цьому контексті відповідності їх діяльності чинному законодавству, національним інтересам українського народу.

Таким чином, необхідно визначити нове розуміння поняття економічної безпеки у контексті інтеграції до економічної

системи Європейського Союзу. Ключовим чинником цього процесу повинен стати модифікований до системи ВТО державний протекціонізм.

Література

1. Солоненко І., Максименко О., Акоюн Г. Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення.- Київ: "К.І.С.", 2003.- 205 с.

2. Проект діяльності Кабінету Міністрів України "Реформи заради добробуту"// Урядовий кур'єр.- 2000.- 15 березня (№ 47).- с. 3-6.

3. Васильченко О. А. Європейський Союз як один з напрямків регіональної інтеграції України //Актуальні проблеми міжнародного бізнесу в Україні/Збірник наукових праць студентів кафедри зовнішньоекономічної діяльності підприємства ДонНТУ.- Донецьк: ДонНТУ, 2003.- с. 4-9.

4. Осауленко О.Г., Головка В.А. Статистичний щорічник Україна за 2000 рік. Держкомстат України. — Київ: "Техніка", 2001.- 600 с.

5. Ітоги самміта Європейського Союзу в Лакене. // Компас, 2001.- №51 www.eu-ukraine.kharkov.ua

6. Мерніков Г. І. Європейська інтеграція України та економічна безпека держави, 2003. www.eu-ukraine.kharkov.ua

7. Яковец Ю. В. Глобалізація і взаємодія цивілізацій.// Москва, "Економіка", 2001. www.eu-ukraine.kharkov.ua

8. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011. www.rada.kiev.ua/laws/new/cgi-bin/show.cgi

9. Дергачов О. Парламентські вибори-2002 і зовнішня політика України// Національна безпека і оборона.- №2, 2002.- №2. www.eu-ukraine.kharkov.ua

Стаття поступила в редакцію 25.10.2004